

ECONOMIE

TWEEDE GRAAD ASO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

september 2006
LICAP – BRUSSEL D/2006/0279/050

ECONOMIE TWEEDE GRAAD ASO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2006/0279/050
(vervangt D/2002/0279/059 met ingang van september 2006)
september 2006
ISBN: 978-90-6858-693-0

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

1	BEGINSITUATIE.....	5
2	ALGEMENE DOELSTELLINGEN	5
3	LEERPLANDOELSTELLINGEN EN LEERINHouden	6
3.1	Thema 1: De kern van het ondernemen	6
3.2	Thema 2: Werken in de onderneming.....	7
3.3	Thema 3: Ondernemen is risico's nemen en beheersen	9
3.4	Thema 4: Kleine en grote ondernemingen.....	12
3.5	Thema 5: Produceren voor de wereldmarkt.....	14
3.6	Thema 6: Groei en welvaart.....	16
3.7	Epiloog	18
3.8	Onderzoekscompetenties	19
4	PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN	19
4.1	Leerinhouden	19
4.2	Werkvormen	20
4.3	Media.....	22
5	EVALUATIE	23
6	MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN	23
7	LITERATUUR.....	24
7.1	Visietekst die aan de basis ligt van het nieuw leerplan	24
7.2	Publicaties, die recente didactische vernieuwingen behandelen.....	24
7.3	Publicaties, waarin recente didactische vernieuwingen worden toegepast in het vakgebied economie.....	24
7.4	Op onderstaande websites treft de leraar economie heel wat geschikt materiaal aan om in zijn lessen te verwerken.....	24
8	EINDTERMEN	26
	Decretale specifieke eindtermen = SET + nummer.....	26

1 BEGINSITUATIE

In het tweede leerjaar van de eerste graad wordt het vak "Sociaal-economische Initiatie" (SEI) als keuzevak aangeboden. Dit vak wil nagaan of de leerling aanleg en belangstelling heeft voor de studierichting Economie. De leerlingen die dit vak gevolgd hebben en opteren voor de studierichting Economie, beschikken ongetwijfeld over voorkennis, die de anderen niet hebben. Dit mag de anderen er echter niet van weerhouden de richting Economie aan te vatten. Bij aanvang van de tweede graad wordt immers geen specifieke voorkennis voorondersteld. Bepaalde in SEI behandelde leerinhouden worden in de tweede graad hernomen.

Van de leerlingen die de studierichting Economie in de tweede graad aanvatten, wordt verwacht dat zij:

- belangstelling kunnen opbrengen voor economisch-maatschappelijke problemen;
- aanleg en belangstelling hebben voor het structureren en verwerken van informatie;
- helder, logisch en kritisch kunnen denken.

2 ALGEMENE DOELSTELLINGEN

Het economisch onderwijs op secundair niveau stelt zich tot doel bij de leerlingen een dispositie tot economische bedachtzaamheid te ontwikkelen. Dit houdt in dat de leerlingen leren nadenken over de waargenomen economische verschijnselen, dat zij de betekenissen die zij eraan geven, confronteren met de betekenissen die anderen eraan geven. Dit alles met het oog op het verwerven van een persoonlijk, diepgaand en verankerd kennisbestand, waarvan ook in de toekomst gebruik kan worden gemaakt.

De leerinhouden zijn er dan ook op gericht de leerlingen:

- vanuit concrete maatschappelijke contexten inzicht te laten ontwikkelen in de belangrijkste (bedrijfs)economische concepten en in hun onderlinge verbanden;
- vaardigheden te laten verwerven om deze concepten kritisch te evalueren op hun sterktes en zwaktes;
- vaardigheden te laten verwerven om doelgericht hun kennis en inzicht toe te passen in diverse contexten en vanuit verschillende perspectieven;
- de onderlinge verwevenheid te laten herkennen van de elementen, die de economische werkelijkheid constitueren;
- het bewustzijn bij te brengen dat maatschappelijke problemen naast een economische ook een ethische dimensie vertonen;
- feiten van opinies te leren onderscheiden;
- Intrinsieke leermotivatie te laten verwerven d.m.v. actief en onderzoekend leren;
- inzichten en vaardigheden te laten ontwikkelen, die hen voorbereiden op hun rol als lid van de maatschappij, op verdere studies en op hun latere beroepsloopbaan.

Op het einde van de tweede graad zullen de leerlingen een referentiekader opgebouwd hebben dat de concepten bevat waarmee zij maatschappelijke verschijnselen vanuit een economisch perspectief kunnen beschrijven en verklaren.

3 LEERPLANDOELSTELLINGEN EN LEERINHOUDEN

De decretale specifieke eindtermen voor het specifiek gedeelte van de studierichting Economie worden aangegeven met SET en een nummer. Zie lijst met de decretale specifieke eindtermen punt 8.1.

3.1 Thema 1: De kern van het ondernemen

Welke activiteiten vinden in een onderneming plaats?

De leerlingen kunnen

- *formuleren dat de onderneming bij de productie van goederen en diensten gebruikt maakt van de productiefactoren natuur, arbeid en kapitaal (SET 1);*
- *het begrip toegevoegde waarde omschrijven en het verband leggen met het begrip welvaart.*

Ondernemingen produceren en/of verkopen **goederen en diensten (producten)**. Hiervoor maakt de onderneming gebruik van de **productiefactoren** natuur, arbeid en kapitaal. Het verschil tussen de waarde van de voortgebrachte en verkochte producten en die van de aangekochte grondstoffen, goederen en diensten is de **toegevoegde waarde**. Onze **welvaart** is afhankelijk van de toegevoegde waarde die door alle ondernemingen samen tot stand wordt gebracht. Ondernemingen creëren dus welvaart.

Wat produceert een onderneming?

De leerlingen kunnen

- *de werking van het marktmechanisme op de productmarkt met behulp van het vraag- en aanbodschema illustreren (SET 1);*
- *de rol van de marktprijs bij de ruiltransacties beschrijven.*

Een onderneming laat zich bij de productie leiden door de **vraag**. De vraag is afhankelijk van de prijs. Hoe hoger de prijs, hoe lager de gevraagde hoeveelheid (en omgekeerd). De consumenten zijn slechts bereid te kopen als de gevraagde prijs in overeenstemming is met de geboden kwaliteit. Als dit niet langer het geval is, haken zij af en stappen zij over op een concurrent, die hetzelfde of een gelijkaardig product aanbiedt. Door een aangepast promotie- en distributiebeleid te voeren, tracht de onderneming de vraag te beïnvloeden.

De prijs, die de onderneming voor haar producten bekommt, moet haar toelaten de ingezette productiefactoren te vergoeden, zoniet is de onderneming gedoemd te verdwijnen. Bij een hogere prijs is de onderneming bereid meer aan te bieden (en omgekeerd). Ook het **aanbod** is dus afhankelijk van de prijs.

Uiteindelijk zullen de vragers zo weinig mogelijk willen betalen voor het product, terwijl de aanbieders een zo hoog mogelijke prijs willen bekomen. Vanuit deze tegengestelde belangen komt de **marktprijs** tot stand. Die **fluctueert** voortdurend ten gevolge van veranderingen in vraag en aanbod.

De onderneming staat voor de opgave om concurrentieel te blijven. Het komt er op aan een plaats op de markt te vinden door tegen een concurrentiële prijs te verkopen en alert te blijven voor kansen en bedreigingen.

Welke motieven zetten mensen ertoe aan te ondernemen?

De leerlingen kunnen

- *motieven formuleren die mensen aanzetten tot ondernemen in profit en socialprofit ondernemingen.*

Het vooruitzicht op een mooie **winst** zet veel mensen tot ondernemen aan. Die winst is trouwens het inkomen, waarvan de ondernemer moet leven. Het winstmotief mag dan al belangrijk zijn, vaak spelen **andere motieven** mee. Ondernemen heeft iets avontuurlijks, iets creatiefs. Men kan zijn eigen baas zijn, iets persoonlijks opbouwen. Men kan er kennis omzetten in de praktijk. Nog andere ondernemers vinden er voldoening in om werk te verschaffen en bij te dragen tot de welvaart van de maatschappij.

In een **social-profit onderneming** staat niet het maken van winst als centrale doelstelling voorop, maar wel het voldoen aan sociale noden. Om adequaat op deze behoeften in te spelen, is ook binnen deze organisaties ondernemingszin vereist.

Aan wie is de onderneming verantwoording verschuldigd?

De leerlingen kunnen

- *formuleren dat ondernemingen een sociale verantwoordelijkheid hebben ten opzichte van alle stakeholders (SET 4).*

Het bewustzijn is gegroeid dat de onderneming niet enkel een verantwoordelijkheid heeft ten opzichte van de eigenaar(s). Ondernemingen hebben een sociale verantwoordelijkheid ten opzichte van alle **stakeholders**. Dat zijn niet alleen de eigenaar(s), maar ook het management, de werknemers, de klanten, de leveranciers, de gemeenschap ..., kortom iedereen die met de onderneming te maken heeft.

3.2 Thema 2: Werken in de onderneming

Waarom werken mensen?

De leerlingen kunnen

- *motieven formuleren die de mensen aanzetten tot werken (SET 8);*
- *loonarbeid onderscheiden van zelfstandige arbeid.*

Mensen hebben verschillende motieven om te werken. De voornaamste zijn een **inkomen** verwerven en zichzelf als individu en sociaal wezen **ontplooiën**. Werken kan **in loondienst of als zelfstandige**. De meeste mensen werken in loondienst.

Wat bepaalt het loon?

De leerlingen kunnen

- *de werking van het marktmechanisme op de arbeidsmarkt met behulp van het vraag- en aanbodschema illustreren (SET 1);*
- *verklaringsgronden geven voor loonverschillen bij gelijkaardige functie.*

Het loon komt tot stand op de **arbeidsmarkt**. Voor elke soort arbeid zijn er vragers (**werkgevers**) en aanbieders (**werknemers**). Het **loon** is de prijs waartegen de werknemers arbeid willen aanbieden en de werkgevers arbeid willen vragen. De hoeveelheid arbeid, die de werknemers willen aanbieden en de werkgevers willen vragen, is afhankelijk van de loonhoogte. Bij het vaststellen van het loon laten de werknemers en de werkgevers zich leiden door het loon dat elders voor gelijkaardige arbeid betaald wordt. Verschillen in ondermeer de sector en de regio van tewerkstelling, de genoten opleiding en de opgedane ervaring verklaren waarom niet iedereen voor een gelijkaardige functie hetzelfde loon krijgt.

Hoe worden de afspraken tussen werkgever en werknemer vastgelegd?

De leerlingen kunnen

- *rechten en plichten van de werkgever en de werknemer toelichten aan de hand van de arbeidsoverkomst en het arbeidsreglement;*
- *de rol van de werknemers- en van de werkgeversorganisaties omschrijven bij het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten en bij andere kwesties van sociale en maatschappelijke aard.*

Behalve over het loon, moeten werknemers en werkgevers het ook eens worden over de andere **arbeidsvoorwaarden**. Daartoe behoren onder meer de arbeidsduur, het aantal vakantiedagen, de bijkomende voordelen.

De belangrijkste rechten en verplichtingen van werkgevers en werknemers worden vastgelegd in de **arbeidsovereenkomst**. Het **arbeidsreglement** maakt deel uit van de arbeidsovereenkomst. In de arbeidsovereenkomst kunnen de partijen geen bepalingen opnemen die strijdig zijn met de wet en/of de collectieve arbeidsovereenkomsten.

Collectieve arbeidsovereenkomsten (CAO's) worden op nationaal niveau, op sectoraal niveau en/of op bedrijfsniveau afgesloten. Daarin worden de minimale arbeidsvoorwaarden opgenomen, die gerespecteerd moeten worden door degenen die door de CAO gebonden zijn. **Vakbonden** en **werkgevers(organisaties)** onderhandelen over de inhoud van de CAO's. Niet enkel bij het afsluiten van CAO's, maar ook in andere kwesties van sociale en maatschappelijke aard treden vakbonden en werkgeversorganisaties op als belangenbehartiger van de aangesloten leden.

Hoe kan de onderneming de productiviteit en de tevredenheid van de werknemers verhogen?

De leerlingen kunnen

- *het begrip arbeidsproductiviteit omschrijven;*
- *formuleren op welke wijze de onderneming de productiviteit van haar werknemers kan verhogen;*
- *het belang van een productiviteitsstijging duiden vanuit ondernemings- en werknemersperspectief;*
- *illustreeren hoe een onderneming het personeel kan motiveren (SET 8).*

Door te **investeren** in machines en vorming worden de werknemers productiever. De **arbeidsproductiviteit** is de productie per werknemer per tijdsperiode. Door de productiviteitsstijging verhoogt de **competitiviteit** van de onderneming. Dit biedt de werknemers meer werkzekerheid en het perspectief op een betere verloning.

Medebepalend voor de grootte en de kwaliteit van de productie is de **motivatie** van de werknemers. Het **human resources beleid** is er op gericht de motivatie van de werknemers te verhogen. Mogelijkheden daartoe zijn ondermeer het toekennen van een loonsverhoging en/of van bijkomende voordelen bovenop het loon, het aanbrengen van wijzigingen in de arbeidsorganisatie (teamwerk, deeltijdwerk, flexibele arbeidsregeling ...), het geven van een grotere verantwoordelijkheid, het bieden van kansen op zelfontplooiing.

Is er een tekort of een overschot op de arbeidsmarkt?

De leerlingen kunnen

- *oorzaken en gevolgen geven van werkloosheid (SET 1.);*
- *voorbeelden geven van werkgelegenheidsbeleid ter bestrijding van de werkloosheid (SET 2);*
- *aangeven dat een situatie van werkloosheid op de globale arbeidsmarkt kan samengaan met krapte op bepaalde deelmarkten en hiervan voorbeelden geven (SET 3).*

Globaal beschouwd overtreft het aanbod de vraag op de arbeidsmarkt, waardoor een aantal mensen werkloos is. **Werkloosheid** heeft niet enkel nadelige gevolgen voor de betrokkene, maar ook voor de ganse maatschappij. Van de overheid wordt verwacht dat zij maatregelen neemt om de werkloosheid te bestrijden.

Terwijl er op de **globale arbeidsmarkt** een aanbodoverschot is, doet zich op bepaalde **deelmarkten** tezelfdertijd het omgekeerde voor (de vraag naar informatici overtreft bv. het aanbod). Het is niet steeds eenvoudig om hieraan te verhelpen.

Welke verschuivingen doen zich voor op de arbeidsmarkt?

De leerlingen kunnen

- *illustreren welke verschuivingen zich op de arbeidsmarkt voordoen.*

Vastgesteld kan worden dat de **participatie van vrouwen** aan het arbeidsproces nog steeds toeneemt. Verder doet de groei van de werkgelegenheid zich voornamelijk voor in de **dienstensector**. Er is een tendens naar **flexibelere arbeidsstatuten** en naar meer **thuiswerk**.

Behalve deze veranderingen noodzaken **permanente verschuivingen in de gevraagde kwalificaties** de werknemers tot **levenslang leren**.

3.3 Thema 3: Ondernemen is risico's nemen en beheersen

Wanneer is een onderneming succesvol?

De leerlingen kunnen

- *formuleren dat de onderneming succesvol is als ze erin slaagt haar doelstellingen te bereiken;*
- *formuleren dat winst het verschil is tussen opbrengsten en kosten;*
- *aangeven hoe de onderneming zich op de markt competitief tracht op te stellen aan de hand van de marketing mix (product, prijs, promotie, plaats) (SET 10);*
- *aangeven dat de keuzes met betrekking tot de marketing mix bepalend zijn voor de door de onderneming gemaakte kosten.*

Een onderneming is succesvol als ze erin slaagt haar doelstellingen te bereiken.

In de meeste ondernemingen primeert het winstmotief. Zij zijn succesvol als ze erin slagen het vooropgezette winstcijfer te bereiken. **Winst** is het verschil tussen opbrengsten en kosten. Een onderneming, die erin slaagt haar opbrengsten te verhogen en/of haar kosten terug te dringen, ziet haar winst vergroten.

De **opbrengsten** zijn afhankelijk van de vraag naar het product. Aan de hand van een **marktonderzoek** kan de onderneming nagaan of er voor het product een plaats is op de markt en welke prijs de consumenten ervoor willen betalen.

De onderneming moet dus beslissen aan welke kenmerken het **product** moet voldoen en welke **prijs** zij ervoor zal vragen. Bij de vaststelling van de verkoopprijs kan de onderneming verschillende methodes hanteren. Cost-plus pricing is de prijszettingmethode waarbij aan de kosten een winstpercentage wordt toegevoegd. Wanneer de concurrentie vergelijkbare producten aanbiedt, zal men bij de vaststelling van de prijs rekening houden met de prijs die door de concurrenten aangerekend wordt (competitive pricing). Bij de prijszetting zal de onderneming zich eveneens laten leiden door de prijs, die de consumenten bereid zijn te betalen. Verder zal de onderneming moeten beslissen hoe ze het product zal **promoten en distribueren**. Product, prijs, promotie en plaats staan in een bepaalde verhouding tot elkaar. Samen vormen ze de elementen van de **marketing mix**.

De hierboven gemaakte keuzes zijn meteen bepalend voor de door de onderneming gemaakte **kosten**. Zo vergen producten van hoge kwaliteit doorgaans meer materiaal- en arbeidskosten. Deze producten zullen ook anders gepromoot en gedistribueerd worden dan producten van lage kwaliteit.

Kunnen ondernemingen het resultaat plannen?

De leerlingen kunnen

- *de opstelling van het ondernemingsplan verantwoorden en de belangrijkste componenten ervan omschrijven;*
- *in een break-even grafiek de break-even afzet bepalen;*
- *de opstelling van het ondernemingsbudget verantwoorden en de voornaamste componenten ervan omschrijven (SET 6);*
- *de invloed van het conjunctuurverloop op het ondernemingsgebeuren schetsen en mogelijkheden beschrijven die de onderneming ter beschikking staan om het effect ervan te milderen.*

Zonder planning is de kans reëel dat de onderneming snel op de klippen loopt en de ondernemer een financiële kater wacht.

Om dit risico te verminderen stelt men een **ondernemingsplan** op. In dit plan legt men de doelstellingen vast en geeft men aan hoe men ze wil bereiken. Men beschrijft tegen welke prijs men het product zal verkopen, hoe men het zal promoten en waar men het te koop zal aanbieden.

Voor de onderneming is het van belang te weten hoeveel stuks zij minimaal moet verkopen om uit de kosten te geraken. Dit kan zij nagaan aan de hand van een **break-even grafiek**. Deze grafiek laat tevens toe vast te stellen wat het effect is van een kosten- of een prijsverhoging op de break-even afzet.

Het **ondernemingsbudget** is de cijfermatige vertaling van het ondernemingsplan op korte termijn. Voor een periode van één jaar berekent men de verwachte opbrengsten en kosten. De verantwoordelijken zijn ertoe gehouden de gebudgetteerde opbrengsten en kosten te bewaken.

Elementen van externe aard kunnen de planning van de onderneming achteraf doorkruisen. De grondstoffen kunnen flink duurder worden, er kunnen nieuwe concurrenten opduiken, de conjunctuur kan plots omslaan ... Vooral het grillige **conjunctuurverloop** is een bron van zorgen. Tijdens de opgaande fase van de conjunctuur kan de ondernemer aan de vraag nauwelijks voldoen en kunnen zowel de productiefactoren als de eindproducten duurder worden. Tijdens de neergaande fase loopt de vraag soms sterk terug. Door te besparen op de kosten, door risicospreiding en door diversifiëring trachten ondernemingen een conjuncturele terugval op te vangen.

Waar haalt de onderneming haar geld vandaan?

De leerlingen kunnen

- *de belangrijkste financieringsbronnen definiëren en tegenover elkaar afwegen (SET 7)*
- *verklaren waarom ondernemingen vaak de vorm aannemen van een vennootschap*
- *voorbeelden geven van frequent voorkomende vennootschapsvormen en deze nader omschrijven (SE 5).*

Het bedrag, dat de eigenaar in de onderneming inbrengt, is het **kapitaal** van de onderneming. Als de onderneming later **winst** maakt, kan de ondernemer deze winst geheel of gedeeltelijk in de onderneming laten. Kapitaal en overgedragen winst zijn bronnen van **eigen vermogen**.

Derden zullen maar bereid zijn geld aan de onderneming uit te lenen als het eigen vermogen voldoende groot is. Leningen moeten immers op de vervaldag terugbetaald worden. Bovendien moet er interest op betaald worden. Welnu, het eigen vermogen vormt de buffer voor de terugbetaling van het **vreemd vermogen**. Verstrekkers van vreemd vermogen zijn niet enkel **kredietinstellingen**, bij wie de onderneming een lening opneemt, maar ook **al de andere schuldeisers**, die de onderneming betalingsuitstel toestaan.

Ondernemingen hebben vaak zulke grote vermogensbehoeften dat de inbreng van één enkele eigenaar niet langer volstaat. In dat geval zal de onderneming haar toevlucht nemen tot een **aandelenuitgifte**. Elke aandeelhouder is mede-eigenaar van de onderneming. Ingeval van winst, krijgt de aandeelhouder een **dividend** uitbetaald. Om het risico voor de aandeelhouders beperkt te houden, opteren ondernemingen dikwijls voor een **vennootschapsvorm met beperkte aansprakelijkheid**. Bij een slechte gang van zaken verliezen de aandeelhouders dan enkel het bedrag dat zij in de onderneming hebben ingebracht. Frequent voorkomende vennootschapsvormen met beperkte aansprakelijkheid zijn de **Besloten Vennootschap (BV)** en de **Naamloze Vennootschap (NV)**.

Hoe kunnen de prestaties van een onderneming opgevolgd worden?

De leerlingen kunnen

- *formuleren dat de balans de toestand van een onderneming op een bepaald tijdstip vaststelt volgens oorsprong (passiefzijde) en aanwending (actiefzijde) van de middelen (SET 11);*
- *formuleren dat de resultatenrekening een overzicht geeft van de opbrengsten en kosten van de onderneming (SET 11);*
- *aan de hand van de balans en de resultatenrekening de liquiditeit, de solvabiliteit en de rendabiliteit van de onderneming berekenen en interpreteren (SET 11);*
- *formuleren wie er belang heeft bij de kennis van deze kengetallen (SET 11);*
- *de beperkingen van de boekhoudkundige staten aangeven voor het doen van uitspraken met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de onderneming (SET 11).*

De ondernemingen stellen minimum eenmaal per jaar een balans en een resultatenrekening op. Op de **balans** wordt het totaal vermogen van de onderneming gegroepeerd volgens oorsprong (passiefzijde) en aanwending (actiefzijde). Geeft de balans een beeld van het vermogen van de onderneming op een bepaald ogenblik, dan geeft de **resultatenrekening** een overzicht van de opbrengsten en kosten van het boekjaar.

Aan de hand van deze staten kan de **liquiditeit**, de **solvabiliteit** en de **rendabiliteit** van de onderneming worden nagegaan. Het beeld dat men aldus van de onderneming bekomt, moet vergeleken worden met vroegere prestaties en met de prestaties van andere ondernemingen.

Niet enkel de eigenaar(s) maar ook andere stakeholders als kredietinstellingen, leveranciers en werknemers zijn om uiteenlopende redenen in deze kengetallen geïnteresseerd.

Anderzijds mag men niet uit het oog verliezen dat de balans en de resultatenrekening slechts een **fragmentair beeld** van de onderneming opleveren. Inzake de kansen en de bedreigingen, die zich in de toekomst zullen aandienen, de arbeidsrelaties, de motivatie, de vaardigheden en de vorming van het personeel ..., maken de boekhoudkundige staten ons niet veel wijzer.

Hoe ontstaan de balans en de resultatenrekening?

De leerlingen kunnen

- *ondernemingsactiviteiten registreren op actief-, passief-, kosten- en opbrengstenrekeningen (SET 11);*
- *uitgaande van de saldi van de kosten- en opbrengstenrekeningen het ondernemingsresultaat vaststellen (SET 11);*
- *uitgaande van de saldi van de balansrekening en na bestemming van het ondernemingsresultaat de balans opstellen (SET 11).*

De activiteiten van de onderneming worden systematisch geregistreerd op rekeningen. Men onderscheidt **actief-, passief-, kosten- en opbrengstenrekeningen**, die elk eigen werkingsregels hebben. Omdat zij in de balans opgenomen worden, worden actief- en passiefrekeningen ook **balansrekeningen** genoemd.

De boekingen op de rekeningen laten de ondernemer toe op geregelde tijdstippen een balans en een resultatenrekening op te stellen. Daartoe moet hij eerst het resultaat integreren in de balans.

Met de bedragen, die in de balans voorkomen, worden nieuwe actief- en passiefrekeningen geopend. Daarmee kan een nieuwe boekingsperiode van start gaan.

3.4 Thema 4: Kleine en grote ondernemingen

Is er een optimale ondernemingsgrootte?

De leerlingen kunnen

- *omschrijven wat verstaan wordt onder variabele en vaste kosten;*
- *omschrijven wat verstaan wordt onder totale, gemiddelde en marginale kosten;*
- *formuleren dat de uitbreiding van de productie in de korte periode enkel mogelijk is door meer arbeid in te schakelen;*
- *aantonen dat de winst een maximum bereikt als de marginale kosten gelijk worden aan de marginale opbrengsten;*
- *de optimale productiegrootte uitbeelden op een grafiek, waarop eveneens de grootte van de totale opbrengst, kosten en winst bij deze productiegrootte in de vorm van rechthoeken zijn weergegeven;*
- *aantonen dat de productie stopgezet wordt als de prijs lager wordt dan de gemiddelde variabele kosten;*
- *formuleren dat de uitbreiding van de productie in de lange periode ook kan door meer kapitaal in te schakelen;*
- *de gemiddelde totale kostencurve in de lange periode afleiden op basis van de gemiddelde totale kosten-curve in de korte periode;*
- *toenemende, afnemende en constante schaalopbrengsten van elkaar onderscheiden.*

Op welke schaal een bedrijf best werkt, is afhankelijk van de kosten.

De kosten worden opgesplitst in **vaste en variabele kosten**. Die kunnen zowel op het geheel van de productie als op één enkel stuk slaan. Aldus onderscheidt men **totale en gemiddelde kosten**. De wijziging van de totale kosten als gevolg van een productietoename met één eenheid, noemt men de **marginale kosten**.

In de korte periode is de uitbreiding van de productie enkel mogelijk door meer arbeid in te schakelen. De marginale kosten dalen eerst en stijgen vervolgens. Dit komt omdat het marginale product van elke bijkomende arbeider eerst stijgt en vervolgens daalt bij hogere productievolumes.

Op een competitieve markt is de prijs een gegeven. Als een bedrijf haar winst wil maximaliseren, zal ze er voor kiezen een hoeveelheid te produceren waarbij de marginale kosten gelijk worden aan de marginale opbrengsten. Door nu in het punt van de optimale productiegrootte de opbrengsten met de kosten te vergelijken, kan men zien of het bedrijf winst of verlies heeft gemaakt. Bij een prijs hoger dan de gemiddelde totale kost is er winst; bij een prijs lager dan de gemiddelde totale kost is er verlies. Als de prijs gelijk is aan de gemiddelde totale kost, draait het bedrijf break-even.

Zelfs bij verlies hoeft het bedrijf niet meteen te sluiten, zolang de totale opbrengsten hoger blijven dan de variabele kosten. Pas wanneer de prijs onder het minimumpunt van de gemiddelde variabele kosten zakt en men niet verwacht dat de prijs terug zal stijgen, zal het bedrijf moeten sluiten.

In de lange periode kan het bedrijf ook de hoeveelheid kapitaal aanpassen.

Als een bedrijf haar kapitaal verhoogt, stijgen de vaste kosten en dalen de variabele kosten. De variabele kosten dalen omdat elke bijkomende arbeider nu meer kan produceren als gevolg van de kapitaaltoename.

De gemiddelde totale kostencurve zal nu boven de oude gemiddelde totale kostencurve uitstijgen bij lage productieniveaus en onder de oude gemiddelde totale kostencurve liggen bij hogere productieniveaus. In een grafiek kunnen nu verschillende gemiddelde totale kostencurven voorgesteld worden, die telkens corresponderen met een andere kapitaalinzet. Hieruit kan de gemiddelde totale kostencurve op lange termijn worden afgeleid. De hoeveelheid kapitaal, die een bedrijf zal inzetten, wordt bepaald door de verwachte winst. Als een bedrijf haar winst kan verhogen door haar kapitaal en productie uit te breiden, zal ze dit doen; omgekeerd zal een bedrijf haar kapitaal en productie inkrimpen als dit haar winst verhoogt.

Op lange termijn zal het bedrijf zowel de hoeveelheid kapitaal, als de hoeveelheid arbeid aanpassen. De mix van arbeid en kapitaal wordt bepaald door de relatieve prijs van arbeid en kapitaal. Als de arbeidskost stijgt in verhouding tot de kapitaalkost, zal het bedrijf geneigd zijn meer kapitaal in te zetten: omgekeerd zal het bedrijf meer arbeid inzetten als de kapitaalkost stijgt in verhouding tot de arbeidskost.

Wanneer een bedrijf haar productiemiddelen verhoogt, zeggen we dat het op grotere schaal produceert.

We spreken van **positieve schaaffecten (of toenemende schaalopbrengsten)** als de gemiddelde totale kosten op lange termijn dalen bij een schaalvergroting. We spreken van **negatieve schaaffecten (of dalende schaalopbrengsten)** als de gemiddelde totale kosten op lange termijn stijgen bij een schaalvergroting. Als de gemiddelde totale kosten op lange termijn stijgen noch dalen, spreken we van **constante schaalopbrengsten**. Bij de meeste bedrijven zal de gemiddelde totale kostencurve op lange termijn een dalend verloop kennen bij lage productieniveaus, vervolgens horizontaal verlopen om ten slotte terug te stijgen bij hoge productieniveaus. In een grote onderneming zullen de administratieve kosten immers oplopen en zullen er zich coördinatieproblemen voordoen. Bovendien bestaat de kans dat de betrokkenheid van het personeel vermindert. Groter wordende ondernemingen dreigen soms de greep te verliezen op het bedrijfsgebeuren. Door het vormen van **kleinere bedrijfseenheden** en/of het **uitbesteden van werkzaamheden** die niet tot de kerntaak behoren, proberen ze hieraan te verhelpen.

Uit de voorgaande analyse kan worden geconcludeerd dat sommige ondernemingen er belang bij hebben klein te blijven en andere om te groeien.

Hoe groeien ondernemingen?

De leerlingen kunnen

- *groeistrategieën van ondernemingen beschrijven (SET 10).*

De onderneming kan ervoor opteren de **productie en verkoop uit te breiden** van het product, waarmee zij op de markt is. De meeste producten bereiken echter vroeg of laat de verzadigingsfase. Verdere groei zit er dan niet meer in.

Door te **diversifiëren** kan de onderneming dit euvel vermijden. Nieuwe markten worden aangeboord. De risico's worden gespreid. R&D en productinnovatie, samen met een gepaste marketingpolitiek, ondersteunen deze strategie.

Een andere strategie bestaat erin te **fuseren** met een ander bedrijf of dit **over te nemen**. Soms beslissen twee of meer bedrijven samen te werken aan een gemeenschappelijk project zonder hun zelfstandigheid prijs te geven. In dat geval is er sprake van een **joint venture**.

Waarom controleert de overheid ondernemingen?

De leerlingen kunnen

- *motieven voor het actueel overheidsingrijpen in onvolkomen marktsituaties verklaren (SET 2);*
- *het actueel overheidsingrijpen in onvolkomen marktsituaties beschrijven (SET 2).*

Grote ondernemingen kunnen door hun machtspositie **de markt verstoren** en zelfs **misbruik maken van hun machtspositie**. Grotere ondernemingen kunnen de kleinere verdringen, waardoor er na verloop van tijd slechts een beperkt aantal ondernemingen overblijft binnen een sector. Dit kan aanleiding geven tot prijsafspraken en hogere prijzen voor de consument.

Kleine ondernemingen zijn meer geneigd tot zwartwerk, kunnen zich makkelijker aan hun financiële verplichtingen onttrekken en leven soms minder streng de milieuwetgeving na.

De overheid controleert of de **regels van 'eerlijke' concurrentie** gerespecteerd worden. Ook zal ze **optreden tegen monopolievorming en kartelafspraken** die indruisen tegen de consumentenbelangen.

Ondernemingen kennen geen nationale grenzen. **Nationale maatregelen** volstaan niet om de belangen van alle stakeholders te vrijwaren; ook **op Europees en wereldniveau** is een efficiënt reguleringsbeleid (mededingingsbeleid, milieubeleid, sociale politiek, consumentenbescherming ...) nodig.

3.5 Thema 5: Produceren voor de wereldmarkt

Wat zet ondernemingen tot internationale handel aan?

De leerlingen kunnen

- *formuleren welke motieven ondernemingen hebben om zich op de internationale markt te begeven (SET 3).*

Exporterende ondernemingen beschikken over een **grotere afzetmarkt** dan ondernemingen die uitsluitend op het binnenland gericht zijn. Zij kunnen zich nu gaan **specialiseren** in die producten, waarin zij het efficiëntst zijn.

Doordat zij op een grotere schaal kunnen werken, genieten de ondernemingen van de hieraan verbonden voordelen. Dit maakt **lagere prijzen** mogelijk.

De **lagere prijzen in het buitenland** zetten ondernemingen ertoe aan zich in het buitenland te bevoorraden. Dit is echter niet de enige reden waarom ondernemingen importeren. Sommige ondernemingen willen met hun aankopen in het buitenland de consumenten een **gevarieerd goederen- en dienstenpakket** kunnen aanbieden. Nog andere ondernemingen hebben behoefte aan grondstoffen of willen aan de consumenten producten aanbieden, die **op de eigen markt niet beschikbaar** zijn en enkel in het buitenland aangekocht kunnen worden.

Waarom zetten ondernemingen vestigingen op in andere landen?

De leerlingen kunnen

- *motieven aangeven voor ondernemingen om zich in andere landen te vestigen.*

Consumenten verschillen sterk van land tot land. Om beter te kunnen **inspelen op de voorkeur van de lokale verbruiker**, vestigen ondernemingen zich vaak in verschillende landen. Andere ondernemingen zoeken dan weer de plaats van bestemming op **om invoerheffingen te ontlopen**. Vaak vestigen ondernemingen zich ook in het buitenland **omdat de lonen en andere kosten er lager zijn** dan in het eigen land.

Hebben landen baat bij de vestiging van buitenlandse ondernemingen?

De leerlingen kunnen

- *voor- en nadelen aangeven voor het gastland van de aanwezigheid van buitenlandse ondernemingen.*

Buitenlandse ondernemingen dragen bij tot de **economische groei en tewerkstelling** in het gastland. Toch zijn er ook nadelen mogelijk: soms worden **de winsten niet geherinvesteerd**, maar volledig naar het moederbedrijf versluisd, ook gebeurt het dat buitenlandse ondernemingen **ontoelaatbare druk uitoefenen op de overheid** van het gastland, soms maken ze **producten die elders verboden zijn**, mogelijk **verdwijnen** ze even snel als ze gekomen zijn.

Stimuleert de overheid de internationale handel?

De leerlingen kunnen

- *formuleren waarom de overheid de internationale handel soms belemmert (SET 2);*
- *de rol van de Europese Unie en van de WTO toelichten bij de vrijmaking van de internationale handel (SET 2).*

Men neemt algemeen aan dat de internationale handel de welvaart bevordert. Toch stelt men vast dat de overheid ondermeer door het instellen van invoerheffingen de internationale handel vaak belemmert.

Daardoor wil de overheid de eigen industrie beschermen. Vaak gebeurt dit om de **tewerkstelling** veilig te stellen in sectoren, waarin men minder efficiënt en bijgevolg duurder is dan het buitenland. Soms gebeurt dit ook omdat men absoluut actief wil blijven in bepaalde **strategische sectoren**, zoals de landbouw of de wapenindustrie.

De lidstaten van de Europese Unie hebben onderling alle handelsbelemmeringen gebannen. Intern is de **Euro-pese markt** dus een vrijgemaakte markt.

Elders in de wereld treft men nog vaak handelsbelemmeringen aan. Landen, die toetreden tot de **Wereldhandelsorganisatie (WTO)**, stemmen ermee in de belemmeringen op elkaars export te verminderen. Zij maken daartoe afspraken tijdens internationale handelsconferenties.

Men kan zich afvragen of men de handel mag belemmeren van producten, die in bedenkelijke sociale omstandigheden en/of zonder bekommernis voor het leefmilieu tot stand gebracht zijn.

3.6 Thema 6: Groei en welvaart

Is economische groei wenselijk?

De leerlingen kunnen

- *illustreren dat aan economische groei positieve aspecten verbonden zijn (SET 13).*

Als de productie in een land op lange termijn toeneemt, is er sprake van economische groei.

Ons inkomen en bijgevolg onze **welvaart** zijn rechtstreeks afhankelijk van de grootte van de productie. Meer nog dan voor de industrielanden is dit vooral van belang voor de ontwikkelingslanden. Zij hebben nog een hele weg te gaan om aan de basisbehoeften van de bevolking te voldoen.

Maar ook in een land als het onze is het wenselijk dat de economie blijft groeien. De stijgende kosten van gezondheidszorgen en pensioenen, die samenhangen met de veroudering van de bevolking, zullen in de nabije toekomst immers heel wat middelen vergen.

Hoe komt economische groei tot stand?

De leerlingen kunnen

- *verklaren welke factoren de economische groei bepalen (SET 13).*

Hoe groter **het aantal arbeidskrachten en de hoeveelheid kapitaalgoederen**, waarover een land beschikt, hoe meer het kan produceren. Economische groei is dus afhankelijk van de mate waarin er extra arbeid en kapitaal kan worden ingezet. Belangrijker dan de hoeveelheid arbeid en kapitaal is echter **de kwaliteit van de ingezette arbeid en kapitaal**. Economische groei is in grote mate afhankelijk van de mate waarin men erin slaagt de productiviteit van arbeid en kapitaal te verhogen. Meer en betere scholing, technologische vooruitgang en betere organisatie- en beheerstechnieken dragen daartoe in belangrijke mate bij.

Hoe wordt economische groei gemeten?

De leerlingen kunnen

- *aangeven hoe economische groei wordt gemeten en het Bruto Binnenlands Product (bbp) als indicator van groei kritisch evalueren (SET 13);*
- *motiveren waarom de Menselijke Ontwikkelingsindicator van de UNO een beter indicator is om de levenskwaliteiten in verschillende landen met elkaar te vergelijken (SET 13).*

Het **bruto binnenlands product (bbp)** drukt de waarde van de productie van een land uit. Door het bbp telkens met het voorgaande jaar te vergelijken, kan men de economische groei bepalen.

Om de welvaart van verschillende landen met elkaar te vergelijken, maakt men eveneens gebruik van het bbp. De bevolkingsgrootte kan echter sterk verschillen van land tot land. Daarom drukt men in internationale vergelijkingen het bbp uit **per hoofd van de bevolking**.

Het is echter maar zeer de vraag of het bbp een geschikte maatstaf is om de welvaart te meten. Zo zijn zwartwerk, huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk niet opgenomen in het bbp, wat tot een onderschatting van de wel-

vaart leidt. Anderzijds bevat het dan weer wel de bestrijdingskosten van negatieve externe effecten, wat in een overschatting van de welvaart resulteert. Ten slotte kan het bbp extreme inkomensverschillen verbergen.

Om de levenskwaliteit in verschillende landen met elkaar te vergelijken is de **Menselijke Ontwikkelingsindicator van de UNO** dan ook beter geschikt dan het bbp per hoofd van de bevolking.

Kan de economie blijven groeien?

De leerlingen kunnen

- *illustreren dat aan economische groei ook negatieve aspecten verbonden zijn (SET 13);*
- *verklaren dat het prijsmechanisme tekortschiet bij het toerekenen van externe kosten;*
- *voorbeelden geven van maatregelen die duurzame groei bevorderen.*

Economische groei brengt niet uitsluitend positieve gevolgen teweeg. Economische groei creëert ook **negatieve externe effecten**, zoals milieuverontreiniging, verkeersellende, stress.

Verder legt de economische groei beslag op **niet-hernieuwbare grondstoffen**, die na verloop van tijd uitgeput kunnen geraken.

In de toekomst zal de aandacht daarom steeds meer naar **duurzame groei** moeten uitgaan. Duurzaamheid refereert naar de mogelijkheid om te blijven groeien zonder dat de toekomstige generaties belast worden door de milieuverontreiniging of de uitputting van de grondstoffen. In dit kader moeten de akkoorden worden gezien, die op internationaal vlak werden gesloten om de globale opwarming van de planeet en de zure regen terug te dringen. Mede onder maatschappelijke druk gaan de bedrijven in toenemende mate over op de aanmaak van milieuvriendelijke producten. Bij hun aanmaak, bij gebruik en na gebruik belasten deze producten in beperktere mate het milieu.

De technologische vooruitgang maakt het mogelijk alternatieven te ontwikkelen voor schaarse stoffen.

Deelt iedereen in gelijke mate in de vruchten van de economische groei?

De leerlingen kunnen

- *verklaren dat de markt een ongelijke inkomensverdeling tot gevolg kan hebben (SET 4);*
- *op basis van welvaartsindicatoren de welvaartsongelijkheid in de wereld illustreren en factoren aangeven die aan de basis hiervan liggen.*

Bij het scheppen van toegevoegde waarde vervult het personeel een sleutelrol: hun vaardigheden, inzet en ideeën zijn belangrijk. Meer dan ooit hebben bedrijven behoefte aan creatieve, flexibele en dynamische werknemers. **Onvoldoende geschoolde werknemers en/of oudere werknemers** voldoen niet steeds aan deze eisen. Zij nemen een zwakke positie in op de arbeidsmarkt.

Soms komen ze niet in aanmerking voor een baan, in andere gevallen worden ze afgedankt omdat hun productiviteit niet in verhouding staat met het verdiende loon. Sommigen komen in **armoede** terecht: zij beschikken niet over het nodige voedsel, kleding of huisvesting. Eens in de armoedecirkel terecht gekomen, is het heel moeilijk om er zich aan te onttrekken.

Ook tussen de landen zijn er grote inkomensverschillen. Vergeleken met de Westerse industrielanden genieten werknemers in de **minder ontwikkelde landen** van minder goede arbeidsomstandigheden en ontvangen zij een lager loon.

Welke rol kan de overheid spelen?

De leerlingen kunnen

- voorbeelden geven van de wijze waarop de overheid corrigerend kan optreden (SET 2);
- beschrijven op welke wijze de overheid een maatschappelijk ongewenste graad van inkomensongelijkheid kan corrigeren (SET 2).

Het ondernemingsinitiatief moet in eerste instantie uitgaan van de privé-sector. De overheid speelt evenwel een belangrijke rol bij het ondersteunen van de groei. Ondermeer door te voorzien in een goed uitgebouwde **infrastructuur** en voldoende middelen uit te trekken voor de **scholing** van de bevolking kan de overheid een investeringsgunstig klimaat creëren.

Door het heffen van belastingen en het geven van subsidies kan de overheid **het verbruik sturen**. Zo zal ze door het heffen van belastingen het verbruik van schadelijke goederen afremmen. Voor de goederen, waarvan ze het verbruik wil aanmoedigen, zal ze anderzijds subsidies geven.

Om de pollutie te verminderen, kan de overheid **het toegelaten vervuilingniveau beperken**. Ondermeer door het uitvaardigen van een milieuwetgeving, door heffingen en door het toekennen van verhandelbare emissierechten tracht ze deze doelstelling te bereiken. Verder kan zij steun verleunen aan het onderzoek naar minder vervuilende technologieën.

Aan degenen, die niet in staat zijn een eigen inkomen te verwerven, kan zij **financiële hulp** bieden door hun een werkloosheidsuitkering, een ziekte-uitkering, een pensioen of leefgeld ter beschikking te stellen. Sommige werklozen beschikken over onvoldoende vaardigheden om in aanmerking te komen voor een baan. Daarom zet de overheid programma's op die hun toelaten **bijkomende vaardigheden** te verwerven, waarmee ze terug aan de slag kunnen.

3.7 Epiloog

Welk gedrag wordt van de ondernemingen verwacht?

De leerlingen kunnen

- het begrip verantwoord ondernemerschap omschrijven (SET 4).

Ondernemingen zijn niet enkel verantwoordelijkheid verschuldigd aan de aandeelhouders, maar aan **alle stakeholders**. Ethische verantwoordelijkheid gaat veel verder dan het respecteren van de wet. Alle ondernemingsbeslissingen moeten erdoor beïnvloed worden.

Ondernemingen, die te weinig oog hebben voor het algemeen belang, worden in toenemende mate geconfronteerd met stakeholders, die zich in **drukkingsgroepen** verenigen om op het ondernemingsbeleid te kunnen wegen.

Verantwoord ondernemerschap veronderstelt een lange termijn visie die stoelt op drie pijlers: een gezonde onderneming moet winst maken om te overleven, rekening houden met de mensen binnen en buiten de onderneming, nationaal en internationaal, en verantwoordelijkheid op zich nemen voor de belangen van toekomstige generaties.

3.8 Onderzoekscompetenties

De leerlingen kunnen

- voor een gegeven of zelfgekozen onderwerp onderzoeksvragen formuleren (SET 17);
- op basis van geselecteerde bronnen voor een gegeven of zelfgekozen onderzoeksvraag, op een systematische wijze informatie verzamelen, onder meer via elektronische weg (SET 16);
- mede met behulp van ICT informatie selecteren, ordenen en op verschillende manieren bewerken: verbaal, grafisch, in tabelvorm en wiskundig/rekenkundig (SET 16);
- onderzoeksresultaten formuleren en interpreteren (SET 17);
- volgens een gegeven stramien over de resultaten van de eigen onderzoeksactiviteit mondeling of schriftelijk rapporteren (SET 18).

De onderzoekscompetenties zijn niet gekoppeld aan een bepaald thema. Zij kunnen doorheen de behandeling van de verschillende thema's de nodige aandacht krijgen of vorm krijgen in een werkstuk in aansluiting op een van de thema's. De leraar moet alleszins kunnen aantonen welke activiteiten hij heeft opgezet om de leerlingen deze doelstellingen te laten bereiken.

4 PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

In juni 1999 publiceerde het VVKSO de brochure "Economische Vorming – Een visie voor het aso". Deze tekst legde het fundament voor een volledig nieuw curriculumconcept voor het economieonderwijs op aso-niveau. Dit leerplan kadert binnen deze visietekst en moet dan ook vanuit die tekst en de eraan gekoppelde leerlijn gelezen en geïnterpreteerd worden.

In de visietekst werd gepleit voor een radicale breuk met het verleden. Bestond de algemene doelstelling van het economieonderwijs er vroeger in economische theorieën toegankelijk te maken, dan krijgt het ontwikkelen van een dispositie tot economische bedachtzaamheid voortaan voorrang.

Vanuit die nieuwe doelstelling krijgen leerinhouden, werkvormen, media en evaluatievormen een andere invulling. In het onderstaande gaan we wat dieper in op de invulling van deze componenten in dit leerplan.

4.1 Leerinhouden

Het leerplan voor de tweede graad voorziet zes grote thema's:

- De kern van het ondernemen
- Werken in de onderneming
- Ondernemen is risico's nemen en beheersen
- Kleine versus grote ondernemingen
- Produceren voor de wereldmarkt
- Groei en welvaart

Uit de observatie van de economische werkelijkheid blijkt dat de onderneming aan de basis ligt van de welvaartscreatie. Dat is dan ook de reden waarom het leerplan vanuit de onderneming vertrekt. Het eerste thema is eerder verkennend bedoeld. De in dit thema behandelde problematiek wordt in de volgende thema's verder uitgediept en verbreed.

Het is belangrijk de leerlingen erop te wijzen dat de meeste markten niet-competitief zijn. Op niet-competitieve markten kunnen de ondernemingen zelf hun prijs bepalen. Dit verandert echter niets aan de gedachtegang die in thema vier (subthema: is er een optimale productiegrootte?) wordt ontwikkeld. Niet-competitieve markten worden in het eerste jaar van de derde graad bestudeerd. De benadering van thema vier zou de indruk kunnen wekken enigszins af te wijken van de andere thema's. De meer analytische uitwerking van dit thema geeft leerlingen al een idee over de aanpak van het vak economie in de derde graad.

Het laatste thema plaatst de onderneming in een globale economische context. In dit thema wordt nagegaan welke rol de onderneming in de welvaartscreatie speelt en in welke mate de vruchten van de welvaartstoename in gelijke mate verdeeld worden over iedereen.

De zes thema's vormen een samenhangend geheel. In elk leerjaar van de tweede graad worden telkens het best drie thema's bestudeerd. De leraar, die belast is met een lesopdracht in één van beide leerjaren van de tweede graad, heeft er belang bij ook de leerinhouden van het andere leerjaar goed te bestuderen zodat hij de juiste klemtonen kan leggen.

In tegenstelling tot vroeger wordt in de tweede graad niet langer het onderscheid gemaakt tussen Algemene en Bedrijfseconomie. De vroegere opsplitsing wekte bij de leerlingen immers de indruk van twee, volledig van elkaar losstaande deelvakken. Die misvatting werd bovendien versterkt door de technische uitwerking die beide deelvakken kregen. Mede hierdoor ontbrak het de leerlingen in het verleden vaak aan een coherent kennisgeheel.

In dit leerplan zijn de leerinhouden niet op een academische wijze geordend. De leerinhouden worden daarentegen aangebracht vanuit een aantal concrete vragen. Die zijn erop gericht de leerlingen een onderzoekende houding bij te brengen. Alhoewel ernaar gestreefd is binnen elk thema de vragen logisch te ordenen, kunnen er redenen zijn om van de voorgestelde volgorde af te wijken. De voorgestelde volgorde is dus geenszins prescriptief. Wel dient bij een afwijkende volgorde te worden nagegaan of de leerlingen over de noodzakelijke voorkennis beschikken.

De leerinhouden zijn erop gericht de leerlingen in staat te stellen maatschappelijke verschijnselen vanuit een economisch perspectief te beschrijven en te verklaren. Door te opteren voor maatschappelijke verschijnselen, konden ook ethische kwesties in het leerplan worden geïntegreerd. Bij ethische vraagstellingen is het aangewezen de leerlingen met uiteenlopende visies te confronteren. Dit stelt hen in staat de eigen waarden kritisch te bevragen (waardeverheldering) om van daaruit een rijker waardebesef op te bouwen (waardeontwikkeling).

Tot slot past hier een waarschuwing. Bij de uitwerking van de leerinhouden mogen de achterliggende doelstellingen niet uit het oog worden verloren. Dit leerplan wil de leerlingen geenszins kennis laten nemen van academische of technische hoogstandjes.

Degene die in dit leerplan academische concepten missen, mogen overigens niet uit het oog verliezen dat de in de tweede graad bestudeerde leerinhouden in de derde graad worden hernomen. De beschrijvende en verklarende aanpak zal dan plaatsmaken voor een meer analytische.

Evenmin werden in dit leerplan de technische leerinhouden weerhouden die in vroegere leerplannen voorkwamen. Een al te technische benadering staat immers haaks op de ontwikkeling van een dispositie tot economische bedachtzaamheid bij de leerlingen. Om dezelfde reden kan het opnemen van de vroegere technische leerinhouden in een complementair uur onze goedkeuring niet wegdragen.

4.2 Werkvormen

Om de leerlingen in staat te stellen beklijvende en toepasbare kennis te verwerven, is een adequate didactische aanpak noodzakelijk. Die beoogt de leerlingen zelf hun kennis te laten opbouwen in en door het contact met de economische werkelijkheid en de confrontatie van de eigen bevindingen met die van anderen. Hiervoor zijn andere werkvormen nodig dan de nu gebruikelijke.

Op dit ogenblik is het onderwijsleergesprek ongetwijfeld de meest gehanteerde didactische werkvorm. Dikwijls worden hierdoor enkel de sterkere en meer gemotiveerde leerlingen tot leren geactiveerd. Bovendien blijven de leerlingen maar zelden van begin tot eind bij de les betrokken. We menen dan ook dat werkvormen, waarbij de leerling gemotiveerd wordt om individueel of in kleine groepjes aan de slag te gaan, meer aandacht moeten krijgen dan tot hiertoe het geval was.

Groepswork biedt overigens tal van voordelen. Leerlingen leren vooreerst met elkaar samenwerken, wat een belangrijke sociale vaardigheid is. Zij leren naar elkaar te luisteren, met elkaar te discussiëren, de eigen stelling te beargumenteren, respect op te brengen voor afwijkende meningen. Als dit het voornaamste doel is, kan de leraar tijdens het groepswork vooral het groepsproces observeren en hierover tijdens de uitvoeringsfase of achteraf feedback uitbrengen. Maar ook inhoudelijk biedt groepswork een belangrijke meerwaarde. Leerlingen hebben immers elk een eigen kijk op de zaak. Als zij hun perspectieven met elkaar uitwisselen, ontstaat hierdoor nieuwe en rijkere kennis: misvattingen worden rechtgezet, ideeën worden aangevuld. Doordat ze aan elkaar kunnen uitleggen hoe ze tot een bepaalde oplossing gekomen zijn, bevordert groepswork bovendien ook de verwerving van heuristische methoden (verstandige zoekstrategieën) en metacognitieve vaardigheden (aanpakstrategieën).

Een bijzonder krachtige leeromgeving is die waarbij de leerlingen met een uitdagend probleem worden geconfronteerd, waarvoor zij een oplossing moeten bedenken. Daartoe zullen ze hun voorkennis moeten activeren, deze toetsen aan het probleem, vaststellen welke kennis ze tekort komen, op zoek gaan naar de ontbrekende kennis in de op school aanwezige hulpmiddelen om daarmee ten slotte het probleem op te lossen. Het oplossingsproces kan door de leraar in meer of mindere mate ondersteund worden, bv. door de leerlingen vragen voor te leggen waarmee zij hun voorkennis kunnen activeren of die hen in staat stellen hiaten in de kennis op het spoor te komen. Aanvankelijk zal de geboden ondersteuning vrij groot zijn. Later dient ze echter geleidelijk te worden afgebouwd.

De keuze voor zelfsturende werkvormen mag niet verkeerd begrepen worden. Ze betekent geenszins dat het onderwijsleergesprek of dat doceermomenten voortaan volledig uit den boze zouden zijn. Zo blijft het onderwijsleergesprek een mogelijke werkvorm om fouten te analyseren. Wel is het wenselijk dat de leerlingen alsmaar meer hun leerproces in eigen handen leren nemen. Voor de leraar impliceert dit dat hij de sturing van het leerproces stapsgewijs uit handen geeft.

In de mate van het mogelijke zal men bij het opzetten van leerprocessen trachten aan te sluiten bij authentieke situaties. Dat kunnen, maar hoeven niet noodzakelijk reële situaties te zijn. Vaak kan ook een gesimuleerde situatie als vertrekpunt dienen. Zo vinden we het bv. niet essentieel dat de leerlingen de gepubliceerde balans en/of resultatenrekening van een bestaande onderneming kunnen lezen. De leraar kan deze documenten vooraf herschikken tot een voor de leerlingen hanteerbaar geheel. Van belang is daarentegen dat de context, waarbinnen de leerlingen hun kennis verwerven, betekenisvol en representatief is voor de situaties waarin ze hun kennis in de toekomst zullen moeten toepassen.

Een mogelijk gevaar is dat de leerlingen bij zelfsturende werkvormen de samenhang tussen de leerinhouden uit het oog kunnen verliezen. Een goed georganiseerd en gestructureerd kennisbestand is echter een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van beklijvende en breed toepasbare kennis.

Bij de opbouw van dit kennisbestand speelt de leraar een belangrijke rol. Door telkens opnieuw het verband te beklemtonen van de nieuwe leerinhouden met de reeds bestaande voorkennis bewerkstelligt hij mede de verankering van de nieuwe leerinhouden. Maar ook voor de leerlingen zelf is in dit verband een belangrijke opdracht weggelegd. Zij moeten ertoe worden aangezet om zélf schematische overzichten te maken van de bestudeerde leerinhouden. Dat zij hierbij aanvankelijk heel wat hulp nodig hebben, staat buiten kijf. Geleidelijk zal de hulp echter moeten verminderen om de leerlingen in staat te stellen tot autonome leerders te evolueren. Waar mogelijk is het tevens aangewezen vroeger bestudeerde concepten herhaaldelijk opnieuw ter sprake te brengen. Echte begripsvorming doet zich immers pas voor wanneer de leerlingen de kans krijgen om in uiteenlopende contexten van een zelfde concept gebruik te maken. Bovendien blijken bepaalde misvattingen pas aan het licht te komen wanneer de leerlingen hun kennis in een nieuwe situatie moeten aanwenden.

In de concrete doelstellingen staan ook een aantal onderzoekscompetenties vermeld. De leraar zal moeten aantonen welke activiteiten hij heeft opgezet om de leerlingen deze doelstellingen te laten bereiken. De onderzoekscompetenties zijn niet gebonden aan één enkel thema, maar kunnen doorheen de behandeling van de verschillende thema's de nodige aandacht krijgen. Eventueel kan men ook de mogelijkheid voorzien om de leerlingen na

beëindiging van een thema een werkstuk te laten maken, waarbij de behandelde leerinhouden in een nieuwe context gestalte krijgen en de onderzoekscompetenties ten volle kunnen worden aangewend. Dit kan dan de vorm aannemen van al dan niet tijdens de les uit te voeren individueel of groepswork. Door dergelijke werkstukken te maken, raken de leerlingen bedreven in het zelfregulerend leren. Leerfuncties, die anders door de leraar uitgeoefend worden, komen nu in eigen handen terecht. Die leerfuncties betreffen dan zowel de voorbereidingsfuncties (het kiezen van de leerdoelen, het opstellen van een planning, het zichzelf motiveren om inzet te leveren, het activeren van de voorkennis) als de verwerkingsfuncties (het toepassen van kennis en vaardigheden in concrete situaties) en de regulatiefuncties (het bewaken en toetsen van de vooruitgang, het vaststellen van het bereikte niveau, het diagnosticeren van lacunes).

Het maken van een eigen werkstuk is een veeleisende opdracht, waarin de leerlingen geleidelijk moeten groeien. Aanvankelijk wordt hierbij van de leraar heel wat begeleiding verwacht. Zo kan hij de leerlingen bv. een stappenplan ter beschikking stellen, waarin de opeenvolgende stappen bij het uitvoeren van het onderzoek uitgebreid worden beschreven. Op geregelde tijdstippen brengen de leerlingen bij de leraar verslag uit over de reeds uitgevoerde stappen en de daarbij ondervonden moeilijkheden. Dit biedt de leraar de mogelijkheid de leerlingen met raad en daad bij te staan. Maar uiteindelijk dient ook hier de begeleiding geleidelijk te verminderen.

4.3 Media

Leerinhouden, werkvormen en media zijn onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld. De gewijzigde visie op leerinhouden en werkvormen heeft bijgevolg belangrijke consequenties voor het gebruik van de media. In het verleden werden de media hoofdzakelijk door de leraar aangewend. De leraar maakte hoofdzakelijk zelf gebruik van bord en/of overheadprojector en benutte het leerboek in de eerste plaats voor het op gang brengen van een onderwijsleergesprek. De overgang naar werkvormen, die ruimte creëren voor individueel en groepswork, maakt het noodzakelijk dat de leerlingen zelf de media leren gebruiken.

Zo zullen zij - telkens ze behoefte hebben aan een bepaalde informatie - die informatie zelfstandig moeten leren vinden. Daarvoor kunnen zowel klassieke informatiedragers worden ingeschakeld (leerboeken, encyclopedieën, kranten, tijdschriften, ...) als nieuwe informatiedragers (cd-rom, internet). In het laatste geval moet hen wel geleerd worden hoe zij – gebruikmakend van zoekmachines - op een gerichte wijze aan informatie kunnen geraken. Bovendien zal men hen laten ervaren dat de betrouwbaarheid van de gevonden informatie samenhangt met de gebruikte bron.

Soms zullen de leerlingen geen of een onvoldoende antwoord op hun vragen vinden in beschikbare bronnen. In dat geval zullen primaire gegevens moeten worden verzameld. Bij de verwerking van de resultaten ervan is de computer het aangewezen werkinstrument. Dit veronderstelt wel dat de leerlingen voldoende vaardigheid verworven hebben in het gebruik van rekenbladen (spreadsheets). Behalve voor de verwerking van primaire gegevens, kunnen rekenbladen overigens ook nuttig worden aangewend bij de bewerking van secundaire gegevens, al dan niet resulterend in een grafische voorstelling.

Toch is enige voorzichtigheid geboden. De leerlingen voortdurend naar informatie laten zoeken op het internet of gegevens laten voorstellen in tabellen en grafieken is zeer tijdsintensief, vraagt veel inspanning en leidt niét altijd tot een beter inzicht. Het gaat anderzijds wel om belangrijke vaardigheden. Essentieel blijft dat de leerling ook bij gebruik van ict een adequaat leerproces doormaakt.

Bedrijfssimulaties zijn eveneens een interessante ict-toepassing, waarbij de leerlingen de leerprocessen zelf kunnen sturen. Om de zelf gekozen doelstellingen (winst, omzet, groei van de afzet, tewerkstelling, ...) te bereiken, moeten de leerlingen hierbij in elke spelronde coöperatief een aantal beleidsbeslissingen nemen, die zij vervolgens in de computer inbrengen. De nadruk ligt op het voorbereiden van de beleidsbeslissingen en het interpreteren van de door de computer gegenereerde resultaten. Vooral de (gesimuleerde) authenticiteit van de situatie en het dynamisch karakter ervan - leerlingen zien een onderneming groeien en inkrimpen als gevolg van eigen beslissingen en externe omstandigheden – scheppen een krachtige leeromgeving.

Men kan uit het voorgaande besluiten dat vaardigheden als het kritisch lezen en interpreteren van teksten, tabellen en grafieken meer belang zullen krijgen dan in het verleden het geval was.

Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kunt u als leraar ook reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen@vsko.be) of per brief (Dienst Leerplannen VVKSO, Guimardstraat 1, 1040 Brussel).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, licapnummer.

Langs dezelfde weg kunt u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie.

In beide gevallen zal de Dienst Leerplannen zo snel mogelijk op uw schrijven reageren.

5 EVALUATIE

Bij de uitwerking van dit leerplan staat de zorg centraal om de leerlingen op een intrinsieke wijze te motiveren. De leerlingen moeten kunnen ervaren dat leren op zichzelf voldoende bevredigend kan zijn en niet louter in functie staat van het behalen van een voldoende op evaluatietesten. Leerinhouden, werkvormen en media zijn mede geselecteerd op grond van hun vermogen om die intrinsieke motivatie te bewerkstelligen. De leraar wacht de taak om die uitdaging ook tot de zijne te maken.

Een belangrijk doel van dit leerplan is dat de leerlingen na verloop van tijd hun kennis leren toepassen op voldoende brede en complexe probleemstellingen waarbij ook verbanden tussen de verschillende leerinhouden moeten worden gelegd. Het is dan ook essentieel dat dit voldoende op toetsen en examens zal worden bevraagd. Dit moet gebeuren op verschillende niveaus van moeilijkheid. Het kunnen reproduceren van op zichzelf staande concepten zal een minder belangrijke plaats moeten innemen.

De realisatie van dit leerplan veronderstelt actief en constructief leren. Zoals blijkt uit de algemene doelstellingen houdt dit in dat onderzoeksvaardigheden, metacognitieve vaardigheden, sociale vaardigheden en affectieve vaardigheden ontwikkeld worden. Dit vereist andere evaluatievormen naast de traditionele toetsen en examens. Het meten van de ontwikkeling van vaardigheden vereist een evaluatie met behulp van vaardigheidswerkstukken. Bovendien vraagt dit om een beoordeling met behulp van observatieschema's.

Binnen de aanpak bij de realisatie van het leerplan kan men zonder veel problemen heel wat beperkte en gerichte vaardigheidstaken inbouwen. Leerlingen kunnen gedurende het schooljaar een werkstuk maken gebaseerd op een onderzoek over een in de leerinhouden opgegeven (sub)thema. De neerslag van dat onderzoek vindt zijn neerslag in een tekst van maximum 1000 woorden. Belangrijk is dat leerlingen hun onderzoeks- en probleemoplossingsvaardigheden demonstreren door het onderzoeken van een concreet bedrijfs- of economisch probleem of verschijnsel.

6 MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

Voor de realisatie van de algemene en specifieke doelstellingen is de beschikbaarheid over actueel bronnenmateriaal een absolute voorwaarde. Boeken, tijdschriften, kranten en dergelijke bevatten vaak interessant materiaal. Helaas verouderen deze bronnen erg snel en leveren zij niet steeds de gezochte informatie op. Dit probleem stelt zich minder bij gedigitaliseerde informatie. Vooral het internet biedt ruime informatiemogelijkheden. De leerlingen moeten dan ook van het internet gebruik kunnen maken, telkens daaraan behoefte is.

Het is niet echt zinvol om één enkele op het net aangesloten computer in de klas te voorzien. In dat geval zal het meestal de leraar zijn die het medium bedient. Willen we de leerlingen in staat stellen eigenhandig informatie te vergaren, te bewerken en te verwerken, dan zou elke leerling hiervoor idealiter een op het net aangesloten computer ter beschikking hebben.

De meeste scholen beschikken over een of meer computerklassen. Helaas staat de frontale opstelling van de computers in deze klassen meestal meer actieve werkvormen als groepswork in de weg.

Met de beperkte middelen, die momenteel voorhanden zijn, bestaat de beste oplossing er wellicht in dat scholen voldoende multimedialokalen voorzien, waarvan verschillende vakken gebruik kunnen maken. Een alternatieve oplossing bestaat erin te investeren in laptops, die draadloos met een server in verbinding staan. Die kunnen dan in het eigen vaklokaal aangewend worden.

De inrichting van het vaklokaal moet werkvormen als zelfstandig werk en groepswork mogelijk maken. Hiermee houdt men best rekening bij de aanschaf van nieuw meubilair. Overheadprojector en LCD-projector kunnen bij tal van lessen nuttig worden aangewend. Zij horen thuis in een goed uitgerust vaklokaal.

Tijdschriften, kranten, boeken, cd-roms, dvd's kunnen idealiter ook buiten de lessen geraadpleegd worden en krijgen dan ook best een plaats in de mediatheek.

7 LITERATUUR

Dit leerplan is in meer dan één opzicht vernieuwend. Publicaties, die bij dit vernieuwend concept aansluiten, zijn voorlopig nog schaars. Toch hopen we dat onderstaand overzicht enige houvast kan bieden aan leraren, die zich verder willen verdiepen.

7.1 Visietekst die aan de basis ligt van het nieuw leerplan

VVKSO (juni 1999, Kl. 63.01) Economische vorming – Een visie voor het aso.

7.2 Publicaties, die recente didactische vernieuwingen behandelen

Boekaerts M., Simons P.R., (1995) Leren en instructie, Van Gorcum, Assen.

Bosman, L., e.a. (1998) Jongeren aanspreken op hun leerkracht. Over de praktijk van zelfsturend leren in het onderwijs, Acco, Leuven.

Janssens, S., e.a. (2000) Didactiek in beweging, Wolters-Plantyn, Deurne

Lowyck, J., Verloop, N. (red) (1998) Onderwijskunde: een kennisbasis voor professionals, Wolters-Leuven, Leuven.

7.3 Publicaties, waarin recente didactische vernieuwingen worden toegepast in het vakgebied economie

Wales, J., Wall, N. (second edition -2001) Nuffield-BP, Business & Economics for GCSE, Collins, London.

Wales, J., Wall, N. (second edition -2001) Nuffield-BP, Business & Economics for GCSE – Teachers' Resource Pack, Collins, London.

7.4 Op onderstaande websites treft de leraar economie heel wat geschikt materiaal aan om in zijn lessen te verwerken

Naast traditioneel materiaal bevatten deze websites vaak ook nieuwe inspirerende lesideeën

Nederland

<http://www.vecon.nl> (Nederlandse website voor leraren economie)

<http://www.slo.nl> (Stichting Leerplanontwikkeling)
<http://www.cito.nl> (Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling)
<http://www.smc.nl> (bevat o.m. de opgaven van vroegere Nederlandse centrale examens)
<http://www.lweo.nl> (Landelijke Werkgroep Economieonderwijs)

Groot-Brittannië

<http://bized.ac.uk> (business and economics information gateway)
<http://www.tutor2u.net> (site voor leraren economie)
<http://www.ebea.org.uk> (vereniging voor leraren economie)

Frankrijk

<http://www2.ac-lyon.fr/enseigne/ses/index.html> (site voor leraren economie)

Europa

<http://www.aeee.dk> (Europese vereniging voor leraren economie)

USA

<http://www.nationalcouncil.org> (National Council on Economic Education)

8 EINDTERMEN

Decretale specifieke eindtermen = SET + nummer

(http://www.ond.vlaanderen.be/dvo/secundair/specifieke_eindtermen/aso/economie.htm)

Uitgangspunten

De decretale specifieke eindtermen economie hebben betrekking op kennis, inzichten, vaardigheden en attitudes waarmee leerlingen

- een economisch referentiekader opbouwen, toepassen en evalueren door studie van concrete economische vraagstukken en instellingen;
- economische probleemstellingen formuleren, analyseren, argumenteren;
- in een taal eigen aan de economie communiceren over economische vraagstukken en fenomenen;
- verbanden leggen binnen de economie en tussen economische en andere maatschappelijke vraagstukken.

Inhoudelijk kader

De decretale specifieke eindtermen economie ontleen hun inhoud aan drie onderdelen van de economie:

- markten
- ondernemingen
- economische ontwikkeling

Van leerlingen mag op het einde van de derde graad worden verwacht dat zij een economisch vraagstuk vanuit verschillende perspectieven kunnen benaderen en een standpunt kunnen innemen en beargumenteren op basis van een grondige probleemanalyse. Zij zijn in staat te reflecteren op de sociaal-ethische keuzes die economische beslissingen kunnen beïnvloeden.

De onderzoekscompetentie bestaat uit opdrachten waarbij leerlingen een analyse maken van een economische context of van een probleem in een onderneming, een regio of een sector.

Overzicht

A Markten

De leerlingen kunnen

- SET 1: de rol van de marktprijs op diverse markten (productmarkt, arbeidsmarkt, financiële markt, wisselmarkt) illustreren met behulp van vraag- en aanbodschema's.
- SET 2: argumenteren waarom de overheid op nationaal en mondiaal niveau het marktevenwicht stuurt en het overheidsingrijpen in het marktgebeuren analyseren en evalueren.
- SET 3: de wederzijdse afhankelijkheid van markten illustreren en verklaren.
- SET 4: aantonen dat bij de allocatie van middelen via het marktmechanisme vragen van sociaal-ethische aard kunnen gesteld worden.

B Ondernemingen

De leerlingen kunnen

- SET 5: de onderneming als organisatie beschrijven en de belangrijkste ondernemingsvormen op grond van hun essentiële kenmerken vergelijken.
- SET 6: aangeven welke rol het ondernemingsbudget vervult bij het ondernemingsbeleid en de voornaamste onderdelen van het budget weergeven.
- SET 7: de voor- en nadelen van de voornaamste financieringsbronnen t.o.v. elkaar afwegen.
- SET 8: de rol van het personeelsbeleid bij het optimaliseren van de ondernemingsprestaties toelichten.
- SET 9: investeringsbeslissingen beoordelen en methodes beschrijven die ondernemingen toepassen om het productie- en voorraadbeleid te optimaliseren.
- SET 10: aan de hand van de marketingmix aangeven, hoe de onderneming zich op de markt competitief tracht op te stellen.
- SET 11: de betekenis, structuur, en mechanismen van rekeningen duiden met het oog op de interpretatie van jaarrekeningen en op basis van deze en andere instrumenten de ondernemingsprestaties afwegen tegenover de vooropgezette doelstellingen en de prestaties van sector.

C Economische ontwikkeling

De leerlingen kunnen

- SET 12: de samenstelling van en het verband tussen het nationaal product, het nationaal inkomen en de nationale bestedingen beschrijven.
- SET 13: economische groei en indicatoren van economische groei kritisch beoordelen en vergelijken.
- SET 14: de invloed van bepaalde gebeurtenissen en beleidsmaatregelen op de economische activiteit en op de prijzen, onder woorden brengen en grafisch weergeven.
- SET 15: de mogelijkheden en beperkingen beschrijven van het voeren van respectievelijk een budgettair, een monetair en een handelsbeleid om conjunctuur en groei te beïnvloeden.

D Onderzoekscompetentie

De leerlingen kunnen

- SET 16: zich oriënteren op een onderzoeksprobleem door gericht informatie te verzamelen, te ordenen en te bewerken.
- SET 17: over een economisch vraagstuk een onderzoeksopdracht voorbereiden, uitvoeren en evalueren.
- SET 18: de onderzoeksresultaten en conclusies rapporteren en ze confronteren met andere standpunten.